

УДК 811.161.2'373.46: [069:5]
DOI <https://doi.org/10.32782/modernph-2025.3.29>

ГІПЕРО-ГІПОНІМІЯ ЯК ВИЯВ СИСТЕМНОСТІ ТЕРМІНООДИНИЦЬ ГАЛУЗІ ПРИРОДНИЧОМУЗЕЙНОЇ СПРАВИ

Фецко Іванна Михайлівна,

кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри українського прикладного мовознавства
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID ID: 0000-0001-9396-8608

У статті визначено роль гіперо-гіпонімних відношень як вияву системності природничомузейної справи. Охарактеризовано погляди термінологів на явище гіперо-гіпонімії, яка забезпечує ієрархічну організацію галузевих терміносистем. Проаналізовано закономірності та специфіку гіперо-гіпонімної організації української терміносистеми природничомузейної справи, охарактеризовано сутність лексико-семантичного явища гіперо-гіпонімії та його представлення в музейній терміносистемі природничого профілю. Здійснено аналіз структури гіперо-гіпонімних відношень і наведено характерні приклади гіперо-гіпонімних груп, що функціонують у досліджуваній терміносистемі. Виявлено, що гіперонімом виступає родовий термін, від якого утворюються похідні гіпонімні терміни. Кожен із наступних утворених термінів у змісті зберігає значення родового поняття, водночас відбувається конкретизація видової розбіжності («експозиція» → «експозиція систематична», «експозиція тематична»; «фація» → «фація біогеографічна», «фація геологічна», «фація фізико-географічна»). Описано «правильні» (групи, до яких входять два гіпоніми, що утворюються протиставленням за наявністю або відсутністю визначеної ознаки: «препарати мокрі» – «препарати сухі»; «птахи осілі» – «птахи перелітні») і «неправильні» (такі, що містять більше двох гіпонімів: «зал» – «зал виставковий», «зал вступний», «зал колекційний», «зал меморіальний») родо-видові групи, установлене в досліджуваній терміносистемі кількісне переважання «неправильних» таких груп. Здійснено аналіз гіперо-гіпонімних відношень за різними класифікаційними ознаками (гіперонім «колекція» (гіпоніми за: типом функціонування, тематичною спрямованістю, меморіальним значенням, навчальною метою, належністю), гіперонім «фонд» (гіпоніми за: призначенням, галузевим спрямуванням). Простежено наявність різноманітного арсеналу формальних засобів вираження родо-видових зв'язків. Дослідження показало, що прикметники, дієприкметники й іменники із прийменниками (або без них) у досліджуваній галузі є лексичними засобами вираження гіперо-гіпонімних відношень.

Ключові слова: термін, терміносистема природничомузейної справи, гіперонім, гіпонім, українська мова.

Fetsko Ivanna. Hyper-hyponymy as a manifestation of the systematic nature of terminological units in the field of natural history museum studies

This article defines the role of hyper-hyponymic relations as a manifestation of the systematic structure of natural history museums. It characterizes terminologists' perspectives on the phenomenon of hyper-hyponymy, which ensures the hierarchical organization of industry-specific terminological systems. The study analyzes the patterns and specifics of hyper-hyponymic organization within the Ukrainian terminological system of natural history museums. It also explores the lexical-semantic nature of hyper-hyponymy and its representation in the terminological system of museums with a natural history focus. The structure of hyper-hyponymic relations is examined, and typical examples of hyper-hyponymic groups functioning within the analyzed terminological system are provided. The findings reveal that a hyperonym serves as a generic term, from which hyponymic terms are derived. Each derived term retains the meaning of the generic concept while introducing specific divergence (e.g., "exposition" → "systematic exposition", "thematic exposition"; "facies" → "biogeographical facies", "geological facies", "physical-geographical facies").

The study distinguishes between "correct" genus-specific groups (those with two contrasting hyponyms based on the presence or absence of a particular feature, such as "wet preparations" vs. "dry preparations", or "sedentary birds" vs. "migratory birds") and "incorrect" groups (those containing more than two hyponyms, such as "hall" → "exhibition hall", "entrance hall", "collection hall", "memorial hall"). The quantitative predominance of "incorrect" groups in the studied terminological system is established. Hyper-

hyponymic relations are analyzed based on various classification criteria, such as hyperonym "collection" (with hyponyms classified by type of functioning, thematic orientation, memorial significance, educational purpose, or affiliation) and hyperonym "fund" (with hyponyms classified by purpose or industry orientation). The study also identifies the diverse range of formal means to express genus-specific relations. Adjectives, participles, and nouns (with or without prepositions) are found to be the primary lexical tools for expressing hyper-hyponymic relations in the analyzed field.

Key words: term, terminological system of natural history museums, hyperonym, hyponym, Ukrainian language.

Вступ. Вивчення й опис структурної взаємопов'язаності та підпорядкування мовних елементів є важливим складовим етапом дослідження галузевої термінологіки, зокрема вивчення класифікаційних способів структурування лексичних одиниць. Мова як система елементів формує парадигматичні, синтагматичні й епідигматичні зв'язки між своїми одиницями. Одним із виявів системності є ієрархічні відношення, які реалізуються в лексико-семантичній системі як родо-видові, або гіперо-гіпонімні зв'язки. Гіперо-гіпонімії як самостійній лексико-семантичній категорії належить важлива роль систематизатора лексичних систем національних мов узагалі й терміних систем зокрема. Сучасні термінологи розглядають гіперо-гіпонімні зв'язки як найважливіший тип лексико-семантичних відношень між спеціальними одиницями, який забезпечує ієрархічну організацію окремої терміносистеми. М. Кочерган зауважує: «Гіпонімія – це найбільш фундаментальні парадигматичні відношення, за допомогою яких структурують словниковий склад мови. На основі гіпонімії лексичні одиниці об'єднують у тематичні й лексико-семантичні групи і поля. Саме тому, що панівними в лексико-семантичній системі є родо-видові відношення, тут превалюють інклюзивні опозиції, тобто відношення слабкого <...> і сильного <...> члена. Це надає лексико-семантичній системі домінантно-підпорядкованої впорядкованості (послідовне включення нижчого рівня абстракції до вищого)» [1, с. 269].

Інтерес лінгвістів і термінологів до вивчення гіперо-гіпонімних зв'язків є досить активним. Проблеми гіперо-гіпонімії присвячено чимало праць, які описують цей вияв мовної парадигматики на прикладі усталених терміносистем. Так, Д. Шапран розглядає закономірності та специфіку гіперо-гіпонімної організації термінів – членів терміносистеми маркетингу [2], М. Гонтар вивчає

гіперо-гіпонімні відношення між термінами журналістики, з'ясовує типи опозицій між термінами всередині груп, способи творення родо-видових відношень, особливості структури гіперонімів і гіпонімів [3], О. Польщикова здійснює аналіз гіперо-гіпонімних відношень в українській телекомунікаційній термінології [4], Л. Гапонова досліджує гіперо-гіпонімію як самостійну лексико-семантичну категорію в українській криміналістичній термінології [5], С. Булик-Верхола і Ю. Теглівець характеризують гіперо-гіпонімні відношення між українськими музичними термінами, з'ясовують типи опозицій, визначають особливості структури гіперонімів і гіпонімів [6], Є. Ковкіна аналізує гіперо-гіпонімні відношення термінів системи криміналістичної експертизи [7] тощо. В українській терміносистемі природничо-музейної галузі гіперо-гіпонімні відношення ще не були предметом ґрунтовного наукового аналізу, що зумовлює актуальність порушеної проблеми.

Наукова новизна. Уперше здійснено спробу аналізу особливостей гіперо-гіпонімних відношень між термінами природничо-музейної справи.

Мета статті. У статті маємо за мету вивчення змісту лексико-семантичної категорії гіперо-гіпонімії, виявлення гіперо-гіпонімних відношень і особливостей їх реалізації в музейній терміносистемі природничого профілю.

Об'єктом дослідження є терміноодиниці галузі природничо-музейної справи.

Предмет дослідження становлять гіперо-гіпонімні відношення термінів у природничо-музейній галузі.

Джерельною базою статті слугує словник-довідник природничої музейної термінології О. Климишина [8].

Результати. Гіперо-гіпонімія є одним з основних парадигматичних відношень у семантичному полі, ієрархічною органі-

зацією його елементів, яку засновано на родо-видових відношеннях, для позначення яких Джон Лайонз упровадив у лінгвістику термін «гіпонімія». В основі гіперо-гіпонімічних відношень лежить логіко-семантична субординація, що передбачає охоплення чи виключення понять: загальне – конкретне, рід – вид, ціле – частина. Гіпероніми й гіпоніми утворюють відкриті гіпонімічні ряди, кожен із яких має один гіперонім, що позначає загальне поняття, і один або більше гіпонімів, які підпорядковані цьому гіпероніму [9, с. 32]. Гіпоніми, логічно підпорядковані тому самому гіпероніму, один щодо одного є «співгіпонімами», тобто однорідними гіпонімами [3, с. 83–84].

У терміносистемі природничомузейної справи терміни об'єднуються в тематичні групи на основі гіперо-гіпонімічних відношень, де гіперонімом виступає родовий термін, від якого утворюються похідні гіпонімічні терміни. Кожен із наступних утворених термінів у змісті зберігає значення родового поняття, водночас відбувається конкретизація видової розбіжності. Так, одиниця *експозиція*, що вживається зі значенням «частина музейного зібрання, виставлена для огляду, яка є, по-перше, результатом наукового опрацювання теми експозиції з урахуванням музейних матеріалів, а по-друге – специфічним твором, у якому різними засобами створюється експозиційний образ певної тематики» [8, с. 62], виступає гіперонімом до гіпонімів *експозиція систематична*, *експозиція тематична*. Термін *фація* зі значенням «частина рослинної асоціації, що відрізняється за місцевою ознакою домінування одного з диференційованих видів» [8, с. 208] є родовим до видових термінів *фація біогеографічна*, *фація геологічна*, *фація фізико-географічна*. Гіперонім *орогенез*, що вказує на «процес гороутворення» [8, с. 139], охоплює гіпоніми *орогенез альпійський*, *орогенез герцинський*, *орогенез каледонський*, *орогенез кіммерійський*, *орогенез салаїрський*, *орогенез тихоокеанський*.

Дехто з дослідників (наприклад, Н. Романова, О. Чорна, С. Дорошенко й інші) у своїх працях використовує поняття «правильні» та «неправильні» родо-видові групи. Правильними є такі групи, до яких входять два гіпоніми, що утворюються протиставленням за наявністю або відсутністю якоїсь ознаки, наприклад, у терміносистемі природничому-

зейної справи правильними можна вважати терміноодиниці: *препарати мокрі* – *препарати сухі*; *птахи осілі* – *птахи перелітні*; *організми автотрофні* – *організми гетеротрофні* тощо. У терміносистемі природничомузейного спрямування родо-видові групи переважно є неправильними, тобто такими, що містять більше двох гіпонімів, наприклад: *зал* – *зал виставковий*, *зал вступний*, *зал колекційний*, *зал меморіальний*; *книга* – *книга відгуків*, *книга надходжень*, *книга реєстрації актів* тощо.

В українській терміносистемі природничомузейної справи родо-видові відношення досить часто формуються за різними класифікаційними ознаками. Наприклад, термін *колекція* зі значенням «зібрання будь-яких предметів, систематизованих за певними ознаками та переховуваних з метою вивчення та (або) експонування» [8, с. 90] утворює водночас декілька співгіпонімічних груп за такими ознаками: 1) за типом функціонування (*колекція віртуальна*); 2) за тематичною спрямованістю (*колекція еталонна*, *колекція систематична*, *колекція таксономічна*, *колекція тематична*); 3) за меморіальним значенням (*колекція персональна*, *колекція меморіальна*); 4) за навчальною метою (*колекція навчальна*); 5) за приналежністю (*колекція приватна*).

У досліджуваній терміносистемі залежно від кількості ознак, за якими відбувається конкретизація родового терміна, розрізняємо гіперо-гіпонімічні групи зі структурами у вигляді:

- 1) простого ієрархічного дерева;
- 2) розгорнутого ієрархічного дерева;
- 3) поєднання простих і розгорнутих ієрархічних дерев.

Прості ієрархічні дерева складаються лише з основних ярусів: гіперонімічних і підпорядкованих ним гіпонімічних [4, с. 211]. Приклад структури родо-видової групи, яку утворює природничомузейний термін *принцип побудови експозиції*, зображено на рис. 1.

Частинами розгорнутих ієрархічних дерев між гіперонімічними та гіпонімічними ярусами є додаткові ряди ознак. Наприклад, родові поняття *фонд* конкретизують видові поняття за окремими ознаками: за призначенням (*науково-допоміжний фонд*, *обмінний фонд*, *основний фонд*) і галузевим спрямуванням (*ботанічний фонд*, *геологічний фонд*, *ентомологічний фонд*, *зоологічний фонд*, *палео-*

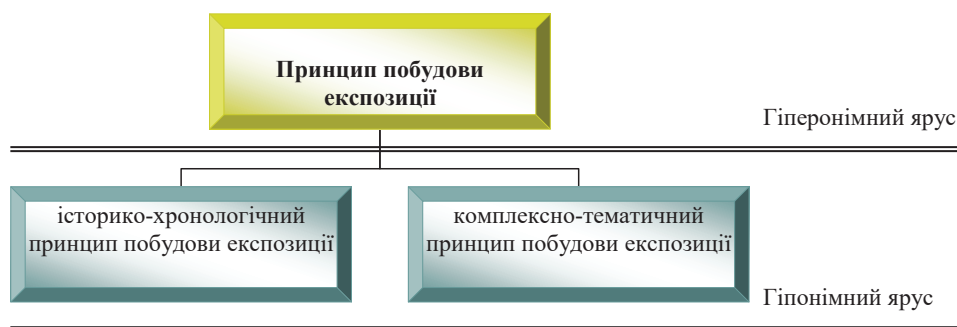

Рис. 1. Ілюстрація простого ієрархічного дерева

ботанічний фонд, палеозоологічний фонд, палеонтологічний фонд). Тому гіперонімний і гіпонімний яруси у відповідному ієрархічному дереві (рис. 2) розділяє проміжний ряд ознак.

Досить часто у зв'язку з подальшим розвитком наукових знань і появою нових наукових понять, що потребує залучення їх до наявної системи поняттєвої класифікації, отже, і до відповідної галузевої лексичної підсистеми, гіпоніми можуть бути гіперонімами стосовно інших гіпонімів. Гіпоніми виступають гіперонімами, створивши гіперо-гіпонімні групи на нижньому ступені узагальнення, наприклад, термін *моніторинг* має гіпоніми *біологічний*

моніторинг, *геолого-географічний моніторинг*, *екологічний моніторинг*, *природничомузеологічний моніторинг*. Своєю чергою гіпонім *природничомузеологічний моніторинг* є гіперонімом до терміноодиниці *регіональний природничомузеологічний моніторинг*. Аналогічно гіперонім *акт* має гіпоніми *акт видачі*, *акт приймання*, *акт про втрату*, *акт про списання*, *акт передачі*. Відповідно гіпонім *акт передачі* є гіперонімом для терміна *акт внутрішньої передачі*.

Українська терміносистема природничомузейної справи містить деяку кількість термінів, що мають голо-партитивні зв'язки, тобто відношення «частина – ціле». Такі

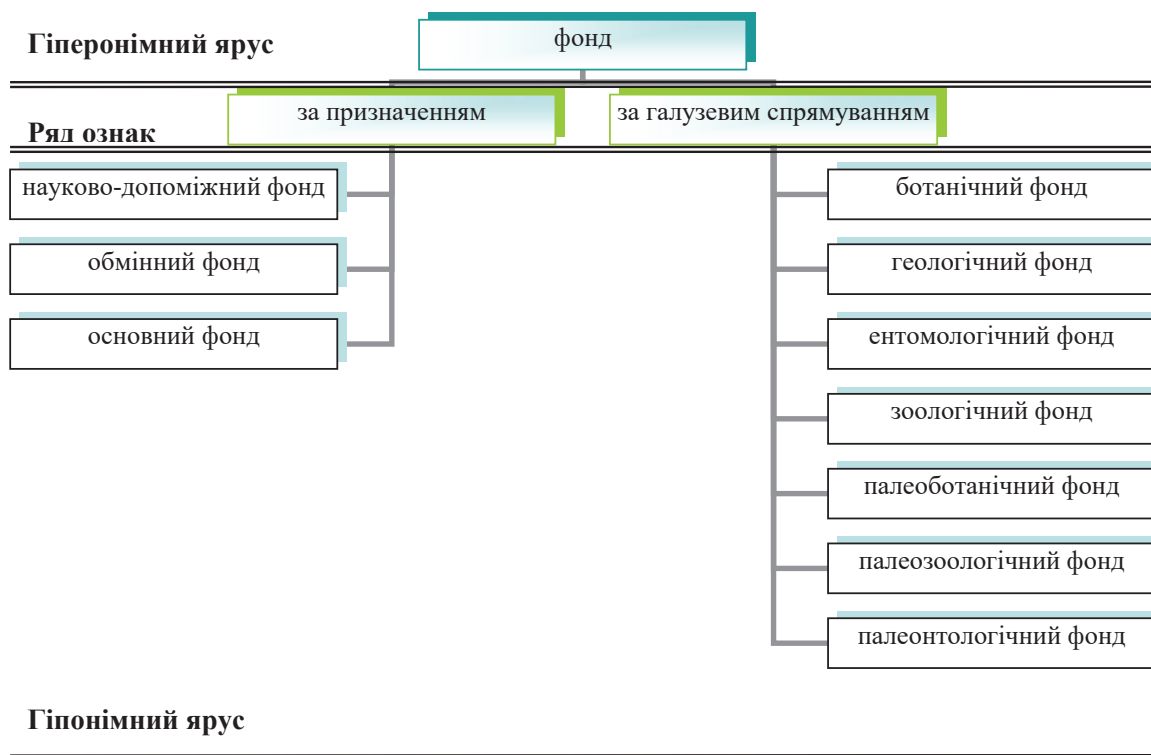

Рис. 2. Ілюстрація розгорнутого ієрархічного дерева

зв'язки потрібно відрізняти від гіперо-гіпонімних відношень. На відміну від гіперо-гіпонімії голо-партонімія базується на зв'язках між термінами, що відображають взаємодію та взаємозалежність частин одного цілого. У складі досліджуваної терміносистеми **холо-партонімії** зв'язками поєднані такі терміноодиниці, наприклад: структурні музейні підрозділи – *архів музею, бібліотека музею, віварій, інсектарій, лабораторія музею, фондосховище*; назви організмів – *аероби, аеробіонти, амфібіонти, анаероби, антропофоби, ацидофіли, батіонти, біоіндикатори, бріобіонти, галобіонти, герпетобіонти, гідробіонти, еукаріоти* тощо; назви посад і спеціалізацій музейних працівників – *директор музею, експозиційник, куратор, лектор-екскурсовод, музейний доглядач, музеолог, натураліст, препарататор-таксидерміст, реставратор, таксономіст, хранитель фондів, художник експозиції* тощо.

Гіперо-гіпонімні відношення в досліджуваній терміносистемі мають різноманітний арсенал формальних засобів вираження. Дослідження показує, що прикметники, дієприкметники й іменники із прийменниками (або без них) використовуються як лексичні

засоби вираження гіперо-гіпонімних відношень. У складених гіпонімах диференційна ознака, яка розрізняє ці одиниці, виступає означенням до опорного компонента, унаслідок чого виявляється звуження значення [5, с. 167].

Висновки. Проведений аналіз фактичного матеріалу дає підґрунтя стверджувати, що гіперо-гіпонімні відношення є фундаментальним типом парадигматики у структуруванні словникового складу галузевої термінології. Гіперо-гіпонімна парадигма є однією з найважливіших категорій, яка формує систему природничо-музейних найменувань і є засобом їх тематичної ієрархічної організації. Надзвичайна важливість гіперо-гіпонімних відношень полягає в тому, що вони охоплюють усю досліджувану терміносистему. Аналіз гіперо-гіпонімії є актуальним і перспективним шляхом вивчення галузевих терміносистем. Різноманітний арсенал спеціальних лексем, велика кількість лексико-тематичних груп досліджуваної терміносистеми дають потенційну спроможність ґрунтовно та всебічно вивчати як окремі типи системних зв'язків аналізованої терміносистеми, так і галузевих терміносистем загалом.

Література:

1. Кочерган М. Загальне мовознавство. Київ : Академія, 2006. 464 с.
2. Шапран Д. Гіперо-гіпонімічні відношення в українській маркетинговій терміносистемі. *Лінгвістичні студії*. 2008. Вип. 16. С. 206–208.
3. Гонтар М. Родо-видові відношення в терміносистемі журналістики. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2010. № 675. С. 83–86.
4. Польщикова О. Гіперо-гіпонімічні відношення в українській телекомунікаційній термінології. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. Серія 10 «Проблеми граматики і лексикології української мови». Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. Вип. 6. С. 209–213.
5. Гапонова Л. Гіперо-гіпонімічні зв'язки в українській криміналістичній термінології. *Теоретична і дидактична філологія*. 2012. Вип. 12. С. 164–168.
6. Булик-Верхола С., Теглівець Ю. Гіперо-гіпонімічні відношення в українській музичній термінології. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія «Філологія». 2015. Т. 1. № 15. С. 7–9.
7. Ковкіна Є. Родо-видові відношення термінів криміналістичної експертизи. *Філологічні трактати*. 2019. Т. 11. № 1. С. 41–49.
8. Климишин О. Природничо-музейна термінологія : словник-довідник. Львів : Державний природознавчий музей НАН України, 2003. 244 с.
9. Романова О. Гіперо-гіпонімія в українській швацькій термінології. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія «Філологія». 2007. Вип. 50. № 765. С. 32–35.

References:

1. Kocherhan, M. (2006). *Zahalne movoznavstvo* [General linguistics]. Kyiv: Akademiia [in Ukrainian].
2. Shapran, D. (2008). *Hipero-hiponimichni vidnoshennia v ukrainiskii marketynhovii terminosystemi* [Hyperhyponymic relations in the Ukrainian marketing terminology]. *Linhvistychni studii – Linguistic studies*, Vyp. 16, 206–208 [in Ukrainian].

3. Hontar, M. (2010). Rodo-vydovi vidnoshennia v terminosystemi zhurnalistyky [Genus-species relations in the term system of journalism]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnika" – Bulletin of the Lviv Polytechnic National University*, № 675, 83–86 [in Ukrainian].
4. Polshchykova, O. (2010). Hipero-hiponimichni vidnoshennia v ukrainskii telekomunikatsiinii terminolohii [Hyper-hyponymic relations in Ukrainian telecommunication terminology]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova. Serii 10 "Problemy hramatyky i leksykolohii ukrainskoi movy" – Scientific journal of the National Pedagogical University named after M.P. Drahomanova. Series 10 "Problems of grammar and lexicology of the Ukrainian language"*. Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M.P. Drahomanova, Vyp. 6, 209–213 [in Ukrainian].
5. Haponova, L. (2012). Hipero-hiponimichni zviazky v ukrainskii kryminalistychnii terminolohii [Hyper-hyponymic connections in Ukrainian forensic terminology]. *Teoretychna i dydaktychna filolohiia – Theoretical and didactic philology*, Vyp. 12, 164–168 [in Ukrainian].
6. Bulyk-Verkhola, S., & Tehlivets, Yu. (2015). Hipero-hiponimichni vidnoshennia v ukrainskii muzychnii terminolohii [Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Series: Philology]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Serii "Filolohiia" – Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Series "Philology"*, T. 1, № 15, 7–9 [in Ukrainian].
7. Kovkina, Ye. (2019). Rodo-vydovi vidnoshennia terminiv kryminalistychnoi ekspertyzy [Genus-species relationships of forensic examination terms]. *Filolohichni traktaty – Philological treatises*, T. 11, № 1, 41–49 [in Ukrainian].
8. Klymyshyn, O. (2003). *Pryrodnycha-muzeina terminolohiia: slovnyk-dovidnyk* [Natural and museum terminology: dictionary-reference]. Lviv: Derzhavnyi pryrodnavchyi muzei NAN Ukrainy [in Ukrainian].
9. Romanova, O. (2007). Hipero-hiponimiiia v ukrainskii shvatskii terminolohii [Hyper-hyponymy in Ukrainian sewing terminology]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina. Serii "Filolohiia" – Bulletin of Kharkiv National University named after V.N. Karazin. Series "Philology"*, Vyp. 50, № 765, 32–35 [in Ukrainian].